

legtöbbjén rajta volt a Szent István-i országtérkép, beleírva, hogy *így volt, így lesz*. Főleg ez lett a vesztük, mert erősen revizionista ízt véltek felfedezni bennük. A negyvenes évek végén legtöbbször leverték a turulmadarat. Néhányuk teljesen megsemmisült, mint a bihari, a bihardiószegei, a nagyváradi, a nagykárolyi, a sárközújlaki, a málnásfürdői, valamint a Rákóczi-emlékmű Nagykárolyban. Az 1940-es években ezek mellett tartották a nemzeti ünnepeket, sőt a vallási ünnepeket is. Ilyenkor magyar nemzeti viseletbe öltöztek. A turulmadarak Partiumban Albison, Irinyben, Berzován, a Székelyföldön szinte mindenütt átvészelték e nehéz időszakot. Az 1989-es fordulat után sok helyen visszahelyezték a hiányzó turulokat, sok emlékművet felújítottak és kiegészítettek a második világháború hőseit tartalmazó táblákkal. A turulmadaras emlékművek kisebb része 1989 után épült, mint világháborús vagy milleniumi emlékmű. A 2000-ben épült milleniumi emlékművek közül megemlíthetjük a biharit, a szentjánosit, a málnásfürdőit, a nagybaconit.

Összesítve Bihar megyében 6, Arad megyében 1, Szilágy megyében 3, Szatmár megyében 8, Temes megyében 3, Kolozs megyében 1, Maros megyében 2, Hargita megyében 13, Kovászna megyében 3 emlékmű található. Manapság szokássá vált, hogy újra itt ünneplik meg március 15-ét, a falu, vagy a város napját, a hősök vagy a halottak napját, mindig koszorúzással és iskolások előadásával egybekötve, így vezetve rá az ifjúságot a turulmadár jelentőségére. De más, az illető település számára jelentős napon is mindig megkoszorúzzák a turulmadaras emlékműveket. Az ünnepség szinte mindig a himnusz eléneklésével végződik. Ma már csak a Székelyföldön öltöznek fel ilyenkor nemzeti ruhába, viseletbe.

Ismertetőmet a honfoglalás legendájával zárnám, amely írásos formában nem nagyon található meg, de megmaradt mint szájhagyomány a nép emlékezetében. „A magyarok fejedelme álmot látta egyszer, még amikor a meotisi mocsaraknál éltek. Hatalmas sasok támadták meg az állataikat és kezdték széttépni azokat. Az emberek megkísérelték elzavarni őket, de nem sikerült, mert mindig máshol támadtak. Ekkor megjelent egy gyors, bátor turul és a magasból támadva megölte az egyiket. Ezt látva a többi sas, elmenekült mind. Ezért elhatározták a magyarok, hogy elmennek máshová lakni. Elindultak Attila földjére, amit örökül hagytak rájuk, de az utat nem ismerték. Ekkor ismét megjelent Turulmadár, s a fejedelem fölé szállva lekiáltott neki, hogy kövessék őt, míg el nem tűnik a szemük elől. Az álom után nem sokkal dögvész ütött ki az állatok között, s a mindenfelé fekvő tetemenek lakmározó keselyűk közül egy arra repülő turul a magasból lerúgta az egyiket. Ezek után, felismerve az álmot e jelenetben, az összes magyarok felkerekedtek és követték a turult. Ahol a madár eltűnt a szemük elől, ott táborot ütöttek, majd amikor ismét előtűnt, újra követték minden népükkel együtt. Így jutottak el századok alatt Pannóniába, Attila egykori földjére. Itt azután a madár végleg eltűnt szemük elől, ezért itt maradtak.”

Dukrét Géza

Rákóczi emléke a néphagyományban¹

Az egész nemzetre kiható nagy történelmi események kísérő jelenségeként Magyarországon, és mindenütt Európában, különböző folklór alkotások születését figyelhetjük meg. Némely esemény erőteljesebb visszhangra talál és kihat a nemzet egészére, de vannak olyan történések, amelyek hatósugara szűkebb területre korlátozódik. És természetesen, amint haladunk visszafelé a történelem országútján, egyre gyéresebb a vonatkozó anyag az írásos forrásokban, különösképpen pedig a szájhagyomány, a folklór műfajaiban.

Három nagy történelmi korszakot emelhetünk ki a magyar múltból, amelyhez jelentős folklorisztikai hagyomány kapcsolódik. Az első a török hódoltság, a második a Rákóczi-szabadságharc és a harmadik az 1848/49-es szabadságharc. Mindhárom mély nyomot hagyott a magyar népköltészetben. Az első kettő főleg a mondahagyományban, a Kossuth-szabadságharc pedig a népdalrepertoárban hozott jelentős gazdagodást. A magyar történelmi mondák ki-

¹ Elhangzott 2003. július 3-án Nyíregyházán, a XXXI. Honismereti Akadémián. (Szerk.)

alakulását köszönhetjük az egész országra ható nagy eseményeknek, amelyek korszakról korszakra a néphagyomány meg-megújuló forrásai és táplálói voltak.

A Rákóczi-szabadságharc népköltészeti hagyományaiban a monda műfaja a leggazdagabb.

A magyar népmondakutatás kiemelkedő eredménye *Ferenczi Imre és Molnár Mátyás* munkája, amely *Fordulj kedves lovam* címmel jelent meg 1972-ben. A gyűjtemény rendkívül gazdag anyagot közöl II. Rákóczi Ferencről. Ilyen bőséges hagyomány egyetlen történeti személyről és hozzá kapcsolódó eseményekről sem maradt fenn a magyar mondakörben. A kötet a mondakutatáshoz számos új szempontot hozott, felkeltette az érdeklődést mind a gyűjtést, mind az elméleti kérdéseket illetően.²

Az újabb eredmények közül a *Bihari népmondák* című gyűjteményt emeljük ki. Ez a kötet amelyet *Faragó József és Fábíán Imre* tett közzé, a bihari és egyben a magyar mondavilág gazdag kincsesládája. A történeti mondák, a kincsmondák, betyármondák, hiedelemmondák és a földrajzi névmondák bőséges változatával találkozunk a kiadványban.

Mindkettő kapcsán felvetődik a kérdés, hogy vajon az eseményekkel egyidőben, vagy csak később, másodlagosan, a történésekre való visszaemlékezés nyomán alakultak ki a mondák az orális hagyományban. E tekintetben a monda fogalmának az értelmezésében is pontosítás szükséges.

A monda fogalmának elhatárolása a rokon műfajoktól, elsősorban a mesétől és a legendától, valamint a mondán belüli kategóriák megállapítása mindmáig a kutatás előterében áll. A monda minden valószínűsége szerint azok közé a műfajok közé tartozik, amely a közösségek, társadalmak kialakulásától kezdve kíséri az embert és feltehetően sohasem tűnik el.

A profán és a numenális (valódi és felfoghatatlan) valóság megkülönböztetése minden népnél évezredekken keresztül központi szerepet játszott – és nem szűnt meg a modern ún. deszakralizált világban sem teljesen – a numenális dolgok titokzatos, egyidejűleg elkülönülő és riasztó ereje iránti érzék. Még a művelt ember is az archaikus érzésvilág és felfogás jelentős maradványait hordozza magában.

A mondának a mesével és a legendával való párhuzamba állítása különösen indokolt és a műfaji kategóriák meghatározásánál lényegében elkerülhetetlen. Jakob Grimm mondta: „A mese poetikusabb, a monda történelmibb”.

Amíg a mesében hiányzik a numenális iránti törekvés, a monda a két világot, a profánt és a numenalist úgy ábrázolja, mint két egymástól élesen leválasztott dimenziót. A népmonda alaptípusa egyszerűbb a mesénél, azonban a monda, elsősorban a történeti monda emocionális, etikus, objektív, időhöz és helyhez kötött, és ami a leglényegesebb, a mondat őrző közösség hiszi a mondai cselekményt. Tulajdonképpen ez adja a kérdés lényegét a történeti mondák vizsgálatában. Valójában arról van szó, hogy a nép sajátos történet szemlélete vetítődik ki ezekben a mondákban.

Különösen jól megfigyelhető ez a kuruc hagyománykör mondáival kapcsolatban, amelyeknél az emocionális tényezőknek rendkívül fontos szerepük van.

A Rákóczi-szabadságharc folklorisztikai emlékei leggazdagabban a Zempléni-hegység és a szatmári falvak népének hagyományában őrződött meg. S ez egyáltalában nem véletlen. A két területnek jelentős szerepe volt a szabadságharc éveiben.

Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején helyszíni kutató utaim során mindkét vidéken a recens (jelenkori) hagyományból mondákat, elbeszéléseket jegyeztem le Rákócziról és a kuruc korról. A Rákóczi-kultusz tárgyi jeleivel is találkoztam a Zempléni-hegység falvaiban. Így pl. Mogyoróska nevű faluban ajtóra festett Rákóczi-képet láttam. Középhuta határában megmutatták azt a földből kiemelkedő sziklatömböt, amit Rákóczi-kőnek neveztek. Annál a kőnél találkozott és tanácskozott Rákóczi a vezéreivel. Alakját megjelenítették pásztorbotokon, fejszén, fakupán és szőtteken. Feltételezhető, hogy olyan közegben, ahol egy eseménynek rendkívül nagy az egész közösségre kiható jelentősége, annak az emléke az egymást követő nemzedékek hagyományában fennmarad.

² Teljesebb változata Rákóczi-néphagyományok nyomában címmel 2003-ban jelent meg a Vay Ádám Múzeum kiadásában, Molnár Sándor szerkesztésében. (Szerk.)

A szájhagyomány azonban nem hiteles, a mondának alig van igazságalapja. Ez gyakran nem több mint egy személynév vagy helynév. Az idők múlásával az alaptörténet nagyfokú változásra megy át. A variálás tetszés szerinti a helynek, az alkalomnak és a hallgatóságnak a függvényében. Voltaképpen tehát azt mondhatjuk, hogy az emlékezés maradt fenn folyamatosan, de a történeti eseményhez, helyhez és személyhez kapcsolódó hagyomány valójában csak folklór, amit nem tekinthetünk hitelesnek.

Mivel azonban kétségtelen, hogy a Rákóczi-szabadságharcral összefüggésben jelentős mondahagyomány alakult, felvetődik a *hogyan* és a *mikor* kérdése, az arche-típusok időbeni megjelenése és terjedése, valamint a történeti tudat problémája. A vizsgálat során felvetődik az is, hogy beszélhetünk-e egyáltalában népi történeti tudásról? Elfogadhatjuk-e azt, hogy a történeti mondák arche-formái valóságélményen alapszanak?

Ez utóbbival kapcsolatban nem kétséges, hogy a történeti tudat a legteljesebb mértékben keveredik a néphittel, a különböző, Európa-szerte ismert vándormonda motívumokkal. Úgy gondolom, hogy a mondakutatás egyik legnehezebb pontja, amikor a különböző európai népek folklórában egyaránt ismeretes, elterjedt mondái, illetőleg mesei motívumok különválasztására, elemzésére kerül sor.

A kutatóknak igen gyakran azt kell megállapítania, hogy ilyen vagy olyan történeti mondát csak az teszi kuruc-mondává, Rákóczi-mondává, hogy a cselekményt a kurucokhoz vagy Rákóczihoz kapcsolják. Maga a cselekmény, az új, a mondái motívum közismert, Európában általánosan elterjedt a legkülönbözőbb népi hősökkel összefüggésben. Sőt, amint azt tudjuk, mondái motívumok, amelyek még ma is élnek a néphagyományban, már az ókori mitológiában is előfordulnak és párhuzamaikat Európa legészakibb népeinek hagyományában is megtaláljuk.

Mint például: a hőst nem fogja a kard, a golyó; az alagúton való menekülés; a fordított patkó a lovon az ellenség megtévesztésére; a csodás jelek; jósálmok; álruhában való igazságtévés stb.

Ezek közül a motívumok közül emeljünk ki egyet. Nagyszámú monda szól arról, hogy Rákóczi lovára fordítva verték a patkót, amikor a fejedelem az ellenség elől menekülni kényszerült.

A zempléni Mogyorósán jegyeztem le a következő mondát: „Rákóczi sokszor megfordult a regéci várban, hogy a vezéreivel találkozzon, meg hogy lelkesítse a katonáit. Vót ennek a várnak egy titkos alagútja. Azon jött-ment Rákóczi. A labancok megtudták. Valaki elárulta nekik. Egyszer jön az ellenség. Rákóczi elmenekült az alagúton. A lovára a kovács fordítva verte fel a patkót. Úgyhogy, amikor a labancok benyomultak az alagútba, látták, hogy a nyomok a várba vezetnek, pedig Rákóczi kifele ment. De mire rájöttek, Rákóczi már messze járt. Hiába üldözték.”

Ez a motívum nemcsak a Rákóczi hagyományban ismeretes, hanem előfordul minden olyan prózai történetben, amelyben a hőst üldözik. Az esemény fordulataként irodalmi művekben is szerepet kap a cselekmény bonyolítása során.

Mikszáth Kálmán egyik regényében „Mailáth István visszájára verte fel a patkót lovára, hogy az ellenség azt higgye, hogy menni készül, pedig jött”. A Plutó című elbeszélésben olvassuk: „A molnár csizmáin a patkó visszájára volt verve, úgyhogy a vásártéri homokban akképp látszottak a lábnyomai, mintha elmenő emberé lennének”.

Ezt „a motívumot már a haggáda is értékesíti. A római zsidóüldözések idején sokan barlangban rejtőztek. Határozatba ment, hogy be mehet akárki, de ki nem, mert félt, hogy kifelé jövet – nem lehet senki sem eléggé óvatos a körülnézésben – meglátja az ellenség. Egyikük bemenet tévedésből fordítva vette fel saruját s az nyomot hagyott, amiből joggal következtethet az ellenség, hogy valaki távozott. Az ellenség támadásától való félelemben olyan pánik tört ki a barlangban, hogy egymást öldösték.” Egy másik párhuzam szerint „a római császár felszólította Józsuá b. Chánánját, hogy hozza el a római Athenaeum tudósait, ha valóban igaz, hogy okosabbak náluk. Amint eljutott hozzájuk, megtudta, hogy belülről örködnek, nehogy kijöhessenek, kintől örködnek, nehogy bejuthassanak. Ha befelé vezető lábnyomokat talál, a kinti őrköt ölik meg, ha távozó nyomokat lelnek, a bentieket végzik ki. Józsuá b. Chánánja egyik saruját haladó, másikat távozó irányba fordította, mire az őrköt mind felkoncolták.” (Folklór és tárgytörténet, II. Bp., 1974. 232. old)

Arra kell itt a kutatásnak rámutatnia, és ezt különösen fontos hangsúlyoznunk, hogy a nemzetközileg ismert mondai motívumok fennmaradásában, életben tartásában a népet emocionálisan is jelentősen érintő történeti eseményeknek, hősöknek, vezéregyéniségeknek volt döntő szerepük. Azokon a területeken, ahol ezek a tényezők elmaradtak, a történeti mondai motívumok szórványos előfordulásáról, illetve teljes hiányáról beszélhetünk.

A zempléni és a szatmári történeti mondahagyomány azt mutatja, hogy ezeken a területeken a nép történetében különösen jelentős, a folklórban mély nyomot hagyó idő volt a kuruc kor, a Rákóczi-szabadságharc, maga Rákóczi, akinek az alakja köré lényegében mítosz teremtődött és személye történelemfelettivé vált.

Hangsúlyoznunk kell az irodalmi források fontosságát a történeti mondahagyomány kialakulásában. Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a mondák jelentékeny hányada „felülről”, „magasabb” kultúrkörből, különböző irodalmi termékek, ponyvai nyomtatványok, kalendáriumok útján került a néphagyományba, vagyis valójában „gesunkenes Kulturgut”. E tekintetben a kutatás elsőrendű feladata, hogy megvizsgálja a folklorizáció folyamatait.

Az idetartozó hagyománykör alapos elemzését különösen indokolttá teszi a kuruc kori mondák kialakulásának kérdése, valamint annak a problémának a felvetése, hogy megállapítható-e kontinuitás a XVIII. és XX. századi, azaz a még ma is élő kuruc-mondák, történeti mondák között? Vajon a mondák egy csoportjánál nem csupán újabb, XIX. századi kialakulásáról, elterjedéséről van-e szó? A különböző ponyvanyomtatványok, kalendáriumok széles körű elterjedése, terjesztése, az iskolai hatás ezt a kérdést jogosan veti fel és úgy vélem, hogy egy igen alapos vizsgálat a kuruc és általában a történeti mondák XIX. századi felvirágzását, folklorizálódását, széles körű elterjedését igazolja.

Különös nyomatékkal kell hangsúlyoznunk még az individuumok szerepét a történeti mondák hagyományozódásában és terjedésében. És ezt elsősorban a nép történeti tudásával összefüggésben kell felvetnünk. A monografikus feldolgozásban feltétlenül fontos annak a kérdésnek az előterbe helyezése, hogy a kuruc kor mondái egy bizonyos területen az egész közösség ún. történeti tudására vetnek-e fényt, vagy csupán az előadó individuumok kulturális, történeti műveltségéről adnak képet.

Meggyőződésem, hogy a mondakincs zömét individuumoknak köszönhetjük és a mondahagyomány is, akárcsak a mese, kiváló egyének hagyományában őrződött meg, amelyből a népi közösségek, mint forrásból merítették lényegében romantikus, a valósághoz kevés szóval kötődő történeti ismereteiket.

Minél távolabbi kor eseményeit idézi fel a népi emlékezet, annál inkább veszíti el a valósággal való kapcsolatát. A régmúltról szóló mondák igen gyakran másodlagosan alakultak ki a történet követően évtizedekkel, olykor évszázadokkal később. Pl. a honfoglalás mondáiról egyértelműen bizonyítható, hogy a néphagyományba másodlagosan kerültek. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy mintegy ezer évvel ezelőtt nem voltak hasonló elbeszélések a szájhagyományban.

Az orális hagyományban évszázados kontinuitás nehezen képzelhető el. Az emlékezet felfrissítésére időről időre szükség van. Ezt segítették elő kezdetben az egyház által életben tartott legendák, később az iskolai oktatás, még később, különösen egy évszázada a tankönyvek, ponyvanyomtatványok és a századfordulótól egy-egy helységgel, tájjal kapcsolatos kiadványok. Ezek nyomán mindig megújult a helyi hagyomány, jó elbeszélők révén gyakran tovább variálódtak és olykor a népi próza nagyon szép alkotásai alakultak ki.

Valójában ezt mondhatjuk el a Rákóczi-mondákról, a kuruc kor népi és félnépi alkotásairól. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a Rákóczi-szabadságharc folklór emlékei – függetlenül attól, hogy közvetlen élmények hatására jöttek létre, vagy későbbi termékek – a néphagyományban egy példaképnek tekinthető hősi korszakot idéztek fel, amelynek kiemelkedő szerepe volt a hazaszeretet ápolásában és a nemzeti identitás megtartásában.

Azt a háttérrel mutatja meg, amelyet ilyen közlelől semmilyen írásos dokumentum nem tud érzékeltetni. A folklór emlékekben nem a nép történeti tudását és ismeretét kell vizsgálni, hanem azokat az emocionális tényezőket, amelyek elindítói voltak a hagyománynak. A néphagyományban a legnagyobb erő rejlik, különösképpen akkor, ha azzal egy ország lakosságának többsége azonosul és ha az egyéni és közösségi igényt elégítik ki.

Rákóczi és később Kossuth Lajos alakja több volt, mint mondahős, népdalaink, népművészetünk ihletője. Személyük mind a magyarság, mind a közös hazában élő más népek többsége számára jelképpé vált a szabadság jelképévé. Történelemlények, szónoklatok nélkül is azon tudatformáló erőket képviselik, amelyek a társadalom széles rétegeinek nemzeti identitását meghatározták nem csak határainkon belül, hanem mindenütt, ahol magyarok élnek.

A nép emlékezetében Rákóczi maradt az a nagyságos fejedelem, aki jobbágysági sorsát vállalta. Fájdalmasan szépen emlékezik rá Móra Ferenc:

„Ha volt valaha szabadsághős világon, aki semmit se nyerhetett, de mindent elveszített, az ő volt.

El is vesztette mindent. El a vagyonát, amely akkoriban nagyobb volt, mint a magyar királyé. Az ország egytized része volt az övé kétszázévezernél több jobbággyal. Az egek harmincadjára került birtokmorzsáiból is egész sereg mágnásfamilia hízott nagyra. Elvesztette a rangját. Hercege volt a szent birodalomnak, fogadott fia a császárnak, akinek neve után Leopoldnak kereszteltette az elsőszülöttjét. Több nem akart lenni, pedig lehetett volna magyar király is, lengyel király is. Lett belőle földönfutó, kegyelemkenyéren élő bujdosó, törvényben megbélyegzett hazaáruló. Osztályérdekeket se szolgált, rutén parasztok voltak az első katonái, főurak verték szét őket. Odáig jutott már a magyar jobbágy, hogy a lelke sem az övé – ezt írja ő maga a vallomásaiban. Az Esze Tamásokért fogott ő fegyvert, nem a Károlyi Sándorokért. S azokért adta oda azt is, aminél kincseire, földjeire, váraira, minden életörömére: feleségét, gyerekeit is. A gondolat, mikor idáig ér, megdermed a lemondás ilyen emberföltötti nagysága előtt. Holott csak egy fejmozdulatába kerül, és visszakap mindent és ülhet a császár jobbja felől aranyban és hermelinben. És ő élete delén elment deszkát gyalulni és padot esztergálni a Marmora-tenger sivatagpartjára, ahol – ahogy Kelemen diák írja – az Úristen az ő számukra a számkivetés könnyével sózott keserű kenyeret letette.”

Ez a szomorú életsors a forrása, éltetője a Rákóczi kultusznak immáron 300 éven át napjainkig.

Ujváry Zoltán

Rákóczi-hagyomány a kárpátaljai népek karácsonyesti vacsoráján¹

Általánosan ismert tény, hogy a mindennapi táplálkozás, az étkezés rendje és szokásai az utolsó évtizedek során óriási változáson mentek át. E nagy változások ellenére mégis vannak olyan étkezési alkalmak, amikor a családokban újra előveszik az egyik vagy másik régi ételt s magában az étrendben is megtartanak egy-egy régi szokást. Ilyen különleges étkezési alkalom Európa-szerre a karácsonyesti vacsora. Ez magyarázza meg azt, hogy a népi táplálkozás kutatói miért kérdezősködnék oly nagy buzgalommal informátoraiknál a karácsonyesti vacsora szokásai és ételiről.

A karácsonyesti vacsoráról Európa-szerre tudjuk, hogy a család egyik legmeghittebb, kizárólag magánjellegű, s hagyományos étkezési alkalmak. A régebbi szlovák családok szokása szerint, – különösen, amikor még a szlovák házaló kereskedés és vándorlás teljes virágjában volt, minden idegenben tartózkodó (házaló) szlovák vándorárus (pl. olaj-, lenvászonárus, sáfrányos, csipkés, fazekas stb.) vagy más vándoriparos (pl. ablakos, drótos, kőműves, tutajos) – úgy intézte dolgát, hogy karácsony estére hazaérjen, s a karácsonyeste vacsoráját családja körében töltsse el.² Ezt az íratlan törvényt igyekeztek betartani a Kárpátalján élő házaló ruszinok is. Ha ebben a szándékban az illetőt mégis valami elháríthatatlan ok (pl. betegség, fogság, katonai szolgálat stb.) akadályozta meg –, akkor helyét a karácsonyi asztalnál mindig üresen hagyták. Az asztalt rendszeren megtérítették, az illető evőeszközzeit is helyére tették (mintha az

¹ Első megjelenése: a Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1972. 121–124. old.

² *Márkus Mihály*: Tradičná ludová etiketa vianočného stola. (A karácsonyi asztal hagyományos népi illeme) Vých a zdravie. 1969. 268. old.; *Pócs Éva*: A karácsonyi asztal és vacsora hiedelemköre. Néprajzi Közlemények. Bp., 1965.